

УДК 336.77 (477.51) "18"

Шара Любов Миколаївна (1975 р.н.). У 1998 р. закінчила історичний факультет Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Шевченка. З 1998 р. – аспірантка. Тема кандидатської дисертації: *"Становлення міського самоврядування у Чернігівській губернії у другій половині XIX ст."*

Формування кредитної системи в Чернігівській губернії у другій половині XIX ст.

Розглянуто формування фінансово-кредитної системи у Чернігівській губернії в другій половині XIX ст. і місце у цьому процесі органів місцевого самоврядування. На основі фактичного матеріалу проаналізовані різноманітні форми кредитних установ, що сприяли торгово-підприємницькій діяльності жителів губернії.

The article tells about the formation of the financial and credit system in the Chernigiv province in the 70s-90s of the 19th century, and about the place of the local authorities in this process. On the basis of the factual material different forms of credit institutions which promoted commercial and enterprising activity of local inhabitants, were analysed.

Визначальним фактором суспільно-економічного життя були і залишаються грошові відносини. Від них залежить не лише стан і розвиток продуктивних сил, а й існування держави в цілому. Враховуючи, що фізичні й розумові здібності людини є своєрідним товаром, то всі сфери життя ґрунтуються на товарно-грошових відносинах.

Проблеми становлення кредитних установ спеціалістами приділялося не так вже й багато уваги. Відомо 10-15 досліджень, у яких використовувалися загальні фактичні матеріали про заснування й функціонування окремих фінансово-кредитних установ. Серед них виділяються праці Б.Ананьїна, А.Боханова, І.Гіндіна та інших [1].

У них зовсім відсутні матеріали з історії кредитних установ у містах і містечках Чернігівщини. Внаслідок цього виникла потреба прослідкувати формування кредитної системи в губернії, визначити місце у цьому процесі муніципальних органів.

Кожна підприємницька справа і взагалі життя вимагають коштів, яких частіше всього бракує. Тому доводиться залучати тимчасово вільні капітали на стороні. Вже на ранніх стадіях виробництва зароджується лихварський капітал як різновид кредитних відносин.

У ролі кредиторів виступало найбільш заможне населення. У Вавилоні створювалися корпорації же-

рців для видачі позик громадським установам і приватним особам. Цим займалися й Ефеський, Делоський, Дельфійський та інші храми Греції. У IV ст. до н.е. в Афінах були трапезити (мінйяли), які, крім обміну монет, приймали від населення на зберігання грошові внески.

У X ст. кредитуванням почали займатися італійські купці-мінйяли, які з XII ст. отримали назву купців-банкірів. Основне своє заняття – торгівлю – вони поєднували з лихварськими операціями: прийомом вкладів, виданням позик, обміном монет тощо. Такі види діяльності поступово поширилися в Англії, Нідерландах, Німеччині, Франції. Головними клієнтами купецтва була знать, представники королівських сімей і міста-держави, що користувалися Магдебурзьким правом [2].

У Чернігівській губернії лихварство з'явилося з незапам'ятних часів, хоч законодавством не регламентувалося. За позики доводилося сплачувати по 18-36% річних. Самі операції проводилися безсистемно, спричиняючи безліч конфліктних ситуацій. Висловлюючись сучасною термінологією, лихварство було своєрідною тіньовою стороною економіки, яке не поповнювало ні державної, ні місцевої скарбниці.

Негативні сторони лихварства почали виявлятися у процесі зародження ринкових відносин, коли воно вже не вдовольняло потреб у кредитах.

Виникла необхідність мобілізувати кошти на місцях. У 40-х рр. XIX ст. Міністерство землеробства і державного майна дозволило створювати волосні і допоміжні каси для підтримки селянських господарств [3]. Але, через низьку товаризацію останніх і труднощі у формуванні засновницьких капіталів, кредитні установи значного поширення не набули.

У кінці 60-х рр. ліберально налаштовані члени “петербурзького гуртка” О.Васильчиков, О.Яковлев, В.Лугінін, М.Колюпанов працювали над виробленням системи дешевого “народного” кредиту для дрібних виробників – селян, ремісників, торговців. Ураховавши досвід діяльності артілей Г.Шульц-Деліча у Німеччині і селянських позикових товариств, створених братами Лугінініми у Росії, вони розробили проект статуту позиково-ощадних товариств, на основі якого у країні поширювалися установи взаємного народного кредиту [4].

У губернії такі товариства почали виникати з ініціативи земських установ, якими протягом 1871/72 рр. було виділено для цього 30 тис. крб. У наступному році на ці кошти відкрили 12 позиково-ощадних товариств [5]. Через 11 років таких уже нараховувалося 42. Кредитувалися в них лише члени товариства, які регулярно сплачували членські внески.

Позиково-ощадні товариства покликані були сприяти зростанню продуктивних сил і поглиблювати товарно-грошові відносини. У тогочасних умовах правові обмеження селян і їх фінансова неспроможність при формуванні фундаторських капіталів гальмували поширення таких установ. Тому з 1883 по 1895 р. у губернії відкрилося лише 5 товариств.

Урядові кола спонукали створення подібного типу кредитних установ. У 1895 р. було прийнято новий закон про організацію дрібного кредиту. Для формування стартових капіталів Державний банк виділяв позики. Через рік у Міністерстві фінансів затверджується зразковий статут кредитних товариств. Їх різновидом були земські каси й банки, позиково-ощадні товариства та інші кредитні установи. В 1896/98 рр. у губернії відкрилося 5 земських позиково-ощадних товариств для обслуговування, в основному, селян [6].

Дрібні торговці, підприємці й ремісники міст і містечок продовжували користуватися лихварськими позиками. Із становленням нового муніципального управління було зроблено перші кроки на впорядкування дрібного кредитування шляхом організації ломбардів.

Термін “ломбард” походить від італійської провінції Ломбардії, в якій купці надавали позики під заставу майна. Звідси ці установи поширилися у Фран-

ції за часів правління Людовіка XV (1715-1774 рр.), а згодом – в інших європейських країнах [7].

У Чернігівській губернії перший ломбард відкрився у 1888 р. у посаді Еліонка Стародубського повіту. Його населення, переважно старообрядці, займалося торгівлею і дрібними промислами, а відтак постійно потребувало кредитів. Ураховавши це, муніципалітет виділив 5 тис. крб. на заснування ломбарду й обладнання приміщення. Директором обрали А. Петрова, заступником – М.Хамова, який виконував за сумісництвом обов'язки оцінщика й бухгалтера [8].

2 лютого 1899 р. ломбард заснували у губернському місті. За рахунок міських коштів сформували стартовий капітал, заорендували за 500 крб. приміщення. Штат складався із директора, заступника, бухгалтера, оцінщика й двох сторожів.

У своїй діяльності чернігівський ломбард враховував досвід роботи київських установ подібного типу, який вивчався майбутнім директором Ф.Казановським.

Кредитні послуги ломбарду користувалися популярністю серед населення. За перші три місяці було оформлено 204 позики, а через вісім місяців кількість таких збільшилася в 14 разів і сягала 2926, грошовий еквівалент яких становив 24415 крб. Із них 1850 крб., або 63% кредитів, отримали дрібні підприємці.

У 1900 р. 5467 позиками видано 45131 крб., що майже вдвічі більше, ніж у попередньому році.

Ломбарди стали важливим джерелом кредитування дрібних підприємців, але самоврядні структури не завжди мали кошти для їх відкриття. Так, у Ніжині проводилися підготовчі роботи, проте, через неможливість сформувати засновницький капітал, ідею створення ломбарду довелося відкласти [9].

Отже, земськими й міськими органами самоврядування у губернії формувалася нижча ступінь установ фінансово-кредитної системи – позиково-ощадні товариства й ломбарди. Їхніми послугами користувалася незначна частина населення, і вони не змогли повністю витіснити лихварство.

Вищою формою позикового капіталу було банківське кредитування, що виникло у XV ст. У 1407 р. муніципальні структури Генуезької Республіки відкрили перший банк. У ньому акумулювалися тимчасово вільні кошти населення, видавалися позики, проводилися різноманітні грошові розрахунки. Поступово через банки стали здійснюватися всі фінансові операції міста.

Банківська система поширилася і в інших країнах. Її операції розширювалися й удосконалювалися. Особливі успіхи у цьому напрямку були в Англії, де

банками кредитувалася підприємницька діяльність.

Попередником російського банку була Монетарна державна контора, якою з 1733 р. видавалися позики. У 1754 р. відкрився Банк для дворянства, у 1786 р. – Державний позиковий банк [10].

На середину XIX ст. банківську систему Росії представляли Державний позиковий банк, Державний комерційний, ощадні каси і прикази громадського притулку. Ці установи не були суто капіталістичними, тому мало сприяли становленню ринкових відносин. Їх кредити мали цільовий характер і направлялися, в основному, на покриття державних потреб і фінансування поміщицьких господарств. Промисловість і торгівля залишалися поза увагою.

Із розвитком товарно-грошових відносин існуючі кредитні установи були ліквідовані. На їх місці відкрився у 1860 р. Державний банк із філіями у різних містах. Одна з перших з'явилася у Києві. Але вона виявилася неспроможною вдовольнити попит на кредит промисловців шести українських губерній, а відтак контори Державного банку створювалися в інших містах. У Чернігові така контора відкрилася 16 жовтня 1893 р. [11].

Організовувалися і спеціалізовані банки. 10 квітня 1883 р. почала працювати Чернігівська філія Селянського банку, якою з лютого по листопад 1884 р. було видано 66 позик, розміром 954558 крб. для купівлі 20629 дес. землі [12]. Кредитуванням крупних землевласників займалося, засноване 1 грудня 1885 р., відділення Дворянського земельного банку. Обидві установи видавали позики під заставу землі й маєтків – іпотеку. (Іпотека – це термін, що означає різновид майнової застави, у тому числі й землі. Виникла вона у VII ст. до н.е. у Греції, де на заставлених землях кредитор виставляв стовп, який називався “іпотека” (підставка), із зазначенням на ньому, що дана ділянка забезпечує претензії на певну суму). Земля, куплена через Селянський банк, вважалася заставленою до остаточного розрахунку позичальника із кредитною установою.

До 15 квітня 1890 р. філією Дворянського банку було видано 5569100 крб. кредитів, з яких 853600 крб. (15%) – поміщикам Борзенського повіту, 786800 крб. (14%) – Глухівського і 709200 крб. (13%) – Козелецького. Дворяни Новокиївського повіту отримали 20100 крб., або 0,4% позик. У середньому, за кредит заставлялося від 350 до 575 дес. землі. У Мглинському і Новгород-Сіверському повітах, де ґрунти були менш родючими, розмір заставленої землі сягав від 2 до 3 тис. десятин.

Сума позики залежала від площі заставленої зем-

лі та її кадастру. У Конотопському повіті на кожну десятину видавалося по 76 крб., а в Новокиївському – всього 14 крб. [13].

В умовах розвитку підприємництва й торгівлі представники купецтва і промислової буржуазії продовжували відчувати труднощі в отриманні державних позик. Відтак перед урядом постала потреба демонополізувати кредитні відносини в країні. З цією метою у лютому 1862 р. Міністерство фінансів розробило примірний статут міських громадських банків. Для їх створення ставилося декілька обов'язкових умов: формування стартового капіталу не менше як 10 тис. крб., забезпечення відповідним приміщенням і вироблення статуту, що затверджувався Міністерством фінансів. У статутах фіксувалася мета й умови організації установи, визначалися види фінансових операцій, ведення документації.

Для визначення основних напрямків діяльності й ведення поточних справ гласними дум призначалися правління банку у складі директора, заступників на 4 роки і декількох членів – на 2-3 роки. Всі рішення приймалися простою більшістю голосів із вирішальним значенням позиції директора. Члени правління могли звертатися з апеляціями до міської думи. Згідно із статутами дві третини банківських прибутків відраховувалися у розпорядження управ і 2-3% – благодійним фондам [14].

У Чернігівській губернії перші громадські банки відкрилися у Кролевеці й Глухові, відповідно, у 1863 і 1865 рр. Шестигласним думам вдалося зібрати по 50 тис. крб. для фундаторських капіталів. У лютому 1870 р. виник Новгород-Сіверський банк, а в листопаді – Стародубський із стартовими капіталами до 10 тис. крб. у кожному [15].

Організація громадських кредитних установ у Ніжині й Чернігові дещо ускладнювалася фінансовими проблемами самоврядних структур. Ніжинський банк вдалося заснувати 8 червня 1873 р., скориставшись позикою депутата М.Куликова. Його ж обрали і директором, дозволивши, з одного боку, розширити підприємницьку діяльність, а з іншого – підпорядкувати її інтересам міста.

У місцевому інформаційному виданні з цього приводу висловлювалося переконання, що “банківське кредитування сприятиме розвиткові торгівлі, промисловості, збільшенню муніципальних прибутків, поліпшенню міського благоустрою” [16].

Чернігівський громадський банк має свою історію. У листопаді 1870 р., під час виборів до міської думи, купець П.Цвет запропонував потрібну суму для відкриття кредитної установи з тим, що головою муніципалітету буде обрано

О.Карпінського. Виборці з такою пропозицією не погодилися, оскільки ця посада була виборна.

Спроба управи взяти державну позику закінчилася невдало. Після цього прийняли рішення формувати засновницький капітал, виходячи із місцевих можливостей. Було продано міські землі у Пагорілках і здано в орендне утримання землю біля цвинтаря. Допоміг і випадок. Помер багатий міщанин А.Крапівенцев, який не мав прямих спадкоємців. Його майно вважалося виморочним і, згідно діючого законодавства, переходило у повне розпорядження органів самоврядування. Продажем маєтку фундаторський капітал зріс на 4626 крб. Одночасно було вироблено і статут Чернігівського громадського банку.

У березні 1874 р. управа звернулася до Міністерства фінансів за ліцензією на заснування кредитної установи. 28 листопада її було отримано, а через два тижні відбулися вибори банківського правління. Директором обрали О.Карпінського, заступниками – В. Г у т м а н а , Я . С е л ю к а і Т.Страховського. 19 лютого 1875 р. відбулося офіційне відкриття Чернігівського міського банку [17].

У наступні роки, внаслідок кризових явищ у народному господарстві країни, темпи формування кредитних установ дещо призупинилися. У 1873 р. закінчилося промислове грюдерство і наступила криза. Розпочалася вона з банківської системи, а потім перекинулася на промисловість і торгівлю. Фінансова неспроможність промисловців і купецтва набрала епідемічного характеру.

У період нового промислового піднесення виникли громадські банки із мінімальним засновницьким капіталом у Добрянці, Клинцях і Новозибкові.

Діяльність міських кредитних установ була, в основному, однотипною і зводилася до прийому вкладів (депозитів), надання позик, операцій з цінними паперами й векселями.

Депозитні операції поділялися на поточні й термінові. Із поточних, при нарахуванні 5,5% річних, внески видавалися у будь-який час. При термінових депозитах гроші знімалися після заздалегідь домовленого строку. Розміри дивідендів диференціювалися в залежності від терміну зберігання внесків: після 2-5 років – 6,5%, більше 6 років – 7%.

Відсоткові ставки визначалися ринковою кон'юн-

ктурою. В 70-80-х рр. у Чернігівському банку на обліковані векселі нарахування сягало 12%, під заставу цінних паперів – 10%, нерухомості – 9%. Із зміцненням фінансового стану в країні відсотки знизилися. У 1898 р. по обліку векселів вони становили 8, під заставу нерухомості – 6,5, цінних паперів – 6% річних [18].

Значними за обсягом були вексельні позики. В 1880 р. у Чернігівському банку ними скористалися 10199 осіб. 70% із них – селяни й різночинці, 18% – дворяни і 11% – купці. Зростання попиту на кредити серед селян і різночинців обумовлювалося процесом їх розшарування внаслідок отримання права придбання нерухомості, занять промислами й торгівлею.

Проте основними клієнтами громадських банків залишалися представники середніх і великих торгово-підприємницьких верств. Дворяни й купці скористалися 3020 позиками на 1545522 крб., або 65% від загальної суми. Середній розмір кредиту в одні руки коливався від 378 до 593 крб. [19].

Завдяки громадським банкам збільшувалися прибутки муніципальних скарбниць. З 1875 по 1885 рр. Чернігівський банк перерахував у розпорядження управи 266503 крб., або 62% доходів [20]. У 1897 р. до ролевецького бюджету таким способом надійшло 13683 крб. [21]. Фінансувалися міськими банківськими установами і благодійні заходи. За 10 років Чернігівським банком на це виділено 28491 крб. [22].

Таким чином, у другій половині XIX ст. завдяки ініціативі й матеріальній підтримці органів місцевого самоврядування у Чернігівській губернії розпочалося формування фінансово-кредитної системи, що вирізнялася різноманітністю форм. Для дрібного кредитування найбільш поширеними були позиково-ощадні товариства й ломбарди, для середнього та великого – банківські установи державного й муніципального підпорядкування. Задіяним лишався і лихварський капітал, оскільки попит на тимчасово вільні кошти постійно зростав. Усі ці форми співіснували, не конкуруючи, а доповнюючи одна одну й обслуговуючи різні верстви населення.

Незначна кількість кредитних установ у містах і містечках свідчила про перспективні можливості для поглиблення ринкових відносин у країні взагалі, і в окремих регіонах зокрема.

Література

1. Ананьин Б. Банкирские дома в России: 1860-1914 гг. – Л., 1991. – 196 с; Боханов А. Крупная буржуазия в России. – М., 1999. – 260 с; Гиндин И. Государственный банк и экономическая политика царского правительства. – М., 1960. – 466 с.
2. Советская историческая энциклопедия. – М., 1962. – Т. 2. – С. 99-100.
3. Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1905. – № 3. – С. 35.
4. Дякин В. Деньги для сельского хозяйства // История СССР. – 1991. – № 3. – С. 67.
5. ЗСЧГ. – 1877. – № 9-12. – С. 71-76.
6. Половец В. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). – Чернігів, 1996. – С. 152-153.
7. Энциклопедический словарь. – СПб., 1896. – Т. XVII. – С. 931.
8. Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області, ф. 340, оп. 1, спр. 137, арк. 6-36.
9. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870-1900 гг. – Чернигов, 1901. – С. 224.
10. Банковское дело. – М., 1998. – С. 9.
11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 213, оп. 1, спр. 1, арк. 1-5.
12. ЗСЧГ. – 1884. – № 2-11.
13. ЗСЧГ. – 1890. – № 5. – С. 150.
14. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания. – Чернигов, 1866. – С. 1-5.
15. ДАЧО, ф. 127, оп. 189а, спр. 123, арк. 6; ф. 145, оп. 1, спр. 441, арк. 22.
16. Черниговский историко-археологический календарь на 1906. – Чернигов, 1905. – С. 312.
17. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. – Чернигов, 1883. – С. 121-132.
18. ЗСЧГ. – 1866. – № 3. – С. 3; Там само. – 1898. – № 5. – С. 10.
19. Обзор Черниговского городского общественного банка за 1880 г. – Чернигов, 1881. – С. 1-17.
20. Тридцатилетие деятельности... – С. 224.
21. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 43, арк. 8.
22. Черниговские губернские ведомости. – 1885. – 2 февр.

Стаття надійшла до редколегії 17.01.2001